

**ИСЛАМИ
БІЛІМ БЕРУДІҢ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ
МОДЕЛІ: ИСЛАМТАНУ
ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨТКЕНІ
МЕН БҮГІНІ**

Жаһандану дәуіріне бет бұрған бүгінгі күннің уақыт талабы мен қоғам сұранысына назар аударар болсақ, еліміздегі білім-ғылым жүйесін әлемдік стандарттарға сәйкестендіру, өзара бірлік-байланыста интеграциялаудың қажеттілігі күн өткен сайын айқын аңғарылып келеді. Бұдан, әрине, жаһандану үдерісі, дамыған елдердің үздік үлгісі, ықпалы сезілмейді деуге болмайды. Оны да ескеріп, бақылап-зерделеп, содан кейінгі тұстарда ұлттық ерекшеліктерімізге сай ұтымды, тиімді жақтарды өмірге, тәжірибеге батыл енгізуге болады.

Тарих тамырына зер салып көрсек, қай елді болмасын, қазіргі таңдағы озық білім беру жүйесі әу бастан діни білім беруден бастау алған. Діндегі айырмашылықтар, ұлттық мәдениеттегі өзгешеліктер мен әртүрлі тарихи кезеңдер бұл процесті әртүрлі формамен қалыптастырған. Қазіргі таңда Қазақстанның жалпы халық санының 70-тен астам пайызын иеленіп отырған мұсылмандардың діни оқыту жүйесі қазіргі Қазақстандағы ғылыми оқытудың негізі болды.

Араб түбегінде пайда болған ислам дінінің қазақ даласына таралуы ертедегі Түркеш қағанаты (704-756) тұсында басталды. 751 жылы Атлах шайқасында араб әскерлері қытайларды жеңіп, Жетісу, Мавернахр, шығыс Түркістан аймағын иелеуі – қазақ даласына исламның тарала бастауынан дерек берді.

Ислам діні қазақ даласына таралғаннан кейін, көшпелі қазақ қоғамына үлкен өзгерістер алып келді. Бұрынғы діни нанымдық, ғұрыптық тұрмыс формасы ендігі жерде исламдық оң ала бастады. Осылайша, мұсылман-араб мәдениеті қазақ даласына өз әсерін көрсетті. Дегенмен ислам бірден жалпыласып кете қоймады. Бұл туралы Абай шығармасында былай өрнектеледі: «Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде, бұлар да мұсылман болдық депті. Сөйтсе де, бұрыннан бақсы-балгерге иланып, отқа-шыраққа табынатын әдеттерімен исламға тез түсіп кете алмапты» [1, 491-б].

Тарих көшінің алға жылжып, ислам дінінің Қарахандар елі мен Моғолстанның, Алтын орда мен Қазақ хандығының мемлекетті діні болуы жариялануы өңірде ислам дінінің орнығып, өркендеуіне барынша жағдай жасады.

Діннің таралуы мен дамуы нәтижесінде халық арасында діни оқыту қолға алына бастады. Ауқатты адамдар балаларын өз үйлерінде діни білімі бар адамдарды жалдап сабақ бергізді. Кейін бұл мешіт жанындағы медреселерде сабақ беруге ұласты. Осылайша, Қазақ даласындағы алғашқы діни оқу орны медресе болды. Медресе – конфессионалдық мұсылмандық мектеп.

Дін қызметкерлерін, мұсылман бастауыш мектептерінің мұғалімдерін және Таяу, Орта Шығыс, тағы да басқа елдердің мемлекеттік аппарат қызметкерлерін даярлайтын орта және жоғары мұсылман мектептері еді [2, 482-б.]. Тарихи деректерде айтылғандай, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) Мәдинаға қоныс аударғаннан кейін пайғамбар мешітінің жанынан тек білім алумен айналысатын мұсылмандар оқитын медресе іспеттес қарилар үйі ашылды. Бұл орындар медреселердің алғашқы бастамасы болған [3].

Зерттеуші, дінтанушы А. Әбдірәсілқызының айтуынша, Қазақстандағы ислами білім беру жүйесінің ерте орта ғасырлардан басталған мың жылдан аса тарихы мен тәжірибесі бар. Ең алғашқы ислами орта оқу орындары болған медреселердің араб жерінде емес, Түркістан өлкесінде пайда болғаны тарихтан белгілі. Мұның басты себебі тілдік фактордың әсері болып табылады. Мұсылмандықты қабылдаған түркі халықтары үшін ислам дінінің негіздерін үйрену, шарифат заңдылықтарын түсіну, зерттеу, тарату талпынысын араб тіліндегі Құран Кәрімді, Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) хадистерін, исламдық мәтіндерді игеру арқылы ғана жүзеге асыру мүмкін болып табылатын.

Ең алғашы ислам оқыту жүйесін медреселік оқытуды өмірге келтірген қазақ даласы болды деген пікірден басқа, парсылардың, үнділердің жерінде де медреселер ашылды деген пікір де кездеседі. Мысалы, Мәдинадан бастау алған медреселер бірте-бірте Нишапур, Бағдад, Басра, Бұқара және Самарқанда салынып жатты. Бұл дәстүр Баласағұн, Түркістан, Отырар, Сайрам, Сығанақ секілді Ұлы Жібек жолының бойында жатқан ірі мәдени орталықтарда жалғасын тапты. Нақты мамандандыру жүйесі арқылы медреселерде діни білім берілсе, рухты кемелдендіру жүйесі арқылы рухани білім ордалары (текке, құжыра, забия, ханака) да қызмет етті [4].

Мұсылман мектептері оқу орындарының бастапқы сатысы болды. Бастауыш мектептен білім алған балалар оқуларын медреседе жалғастыра алды. Медреселерде ірі Бұқара, Стамбұл, Қазан, Уфа, Орынбор, Троцкі, Омбы сияқты ірі қалалардан оқып келген оқытушылар

дәріс берді. Шәкірттерге араб тілі, дін, риторика, шығыс әдебиетімен қатар физика, химия, астрономия, ботаника, алгебра, геометрия сияқты пәндер тереңдете оқытылды [5. 54-б].

Медреселерде ересек балалар оқыған және олар емтихансыз қабылданған. Оқу қыркүйек айында басталып, мамыр айында аяқталды. Сабақтар аптасына 3-4 рет өткізілді, ал қалған күндері шәкірттер жеке дайындалуға тиіс болды. Ораза кезінде медреседегі сабақтар бір айға тоқтатылды. Жазғы демалыс уақытында шәкірттер үйлеріне қайтып, ауыл балаларын оқытумен айналысқан. Мұсылман мектептері мен медреселерін Орынбор мүфтилігі де тікелей қадағалап отырды.

Зерттеуші Қ. Адамбековтің пікірі бойынша, қазақ даласында ашылған медреселер өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Айталық, медреселер өзіне дінді, отан сүйгіштікті, отан пайдасы үшін отан балаларын жетілдіруді мақсат етті, отанға және ұлтқа деген сүйспеншілікті арттырды, тұрмыста тәуелсіз қарекет ете алу, түрлі, күнделікті мәселелер алдында абдырап қалмау, өзінің ахуалы мен мұқтажының талабына жарата аларлық, шетке шыққанда өзін тәрбие айтып, алып кетерлік білім берді.

Осы мақсатта әр жердегі әр түрдегі медреселер негізінен дін, ана тілі, есеп, орыс тілі, жағрафия, табиғаттану, ұлт тарихы, отан тарихы, ашқал және рәсім, күй және гимнастика қатарлы пәндерді оқытты [6, 19-б.].

Ислами оқу жүйесінің күн санап, қанат жаюымен, «жәдидизм «усул-ү жәдид» (жәдит тәсілі) алғашқы түрік зиялылық қозғалысы болып табылатын жәдитшілік қозғалысы он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысының басында тіл, оқу-ағарту және дінмен байланысты салалардағы жаңару қозғалысы ретінде басталды. Бұл қозғалыстың негізгі өкілдері сол кезде Орта Азия бойынша діни ғұламалар Абдүлнасыр Курсави (1770-1814), Муһабеддин Маржани (1815-1889), Абдулкаюм Насыр (1824-1907), және Нусейн Феизхани (1826-1866) болды. Жәдитшілік – Ресейдегі түрік халықтарында болған экономикалық өзгерістердің нәтижесінде және осы өзгерістердің ықпалымен жанданған ояну, жаңалық қозғалысы. Кейінірек «Усул-ү жәдид» қозғалысы бүкіл түрік әлеміне тарау жолын іздеді. Бұл қозғалыс ең алдымен ағарту саласында жаңалықтар енгізуді мақсат еткен. Татар мектептерінде жаңа оқу әдісінің қолданылуының талқылануы кезінде ескі әдісті қолдайтын «қадимшілер» жаңа әдісті қолдайтын «жәдитшілер» арасында бір тартыс басталған

болатын» [7, 116-б]. 1905 жылдан бастап ескі оқу жүйесіндегі Қадимшылардың саны азайып, жадиттік оқыту жүйесі басым орынға шықты. Жәдидтік қозғалыстың жандануы «жаңа әдісті» мұсылмандық медресе, мектептердің көптеп ашылуына алып келді.

Уфадағы «Ғалия» медресесі 1905 жылы ашылып, қазақ балаларының оқитын орындарының біріне айналды. Ол жоғары мұсылман оқу орны ретінде татар, башқұрт және Ресейдегі басқа мұсылман халықтарын ағарту саласында үлкен рөл атқарды. «Ғалияға» білімге құштар мұсылман жастары жер-жерден ағылды. Мұнда қызғылықты әдебиет кештері өткізіліп, пікірсайыс клубтары жұмыс істеді. Қазақ, татар, өзбек тілдерінде қолжазба журналдар шығарылды [8, 182-183-б]. Медресеге орта сыныптық «рушдиядан» өткендер сынақ тапсыру жолымен қабылданған. Төменгі басқыш «ибтидаияда» үш жыл, орта «рушдияда» үш жыл, жоғарғы «Ғалияда» алты жыл, жиыны он екі жыл оқыған. Бұл медреседен қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары Ж. Тілепбергенев, М. Жұмабаев, Б. Майлин, Т. Жомартбаев, Б. Серкебаев, барлығы 50-ден астам азаматтар білім алған. «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері жиі-жиі бас қосып, мұқтаж шәкірттерге көмек көрсету, ағарту мәселелері жөнінде ақылдасып отырды.

Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулвалиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қарғалыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірттері жылдан-жылға көбейіп отырған. «Мамания» медресесі 1899 жылы Ақсуда бой көтерді. Бастапқы кезде медреседегі оқу араб жазуы негізінде діни бағытта ғана оқытылды. Ал 1904 жылдан бастап Сейітбаттал мен Есенғұл Тұрысбековтер медресені жаңа әдісті оқу орны ретінде қайта құрып, қажетті мектеп жабдықтарымен қамтамасыз етіп отырған. «Мамания» медресесін оқып шыққандар кейіннен Уфа, Орынбор сияқты ірі қалаларда оқуларын жалғастырған. Мұсылманша оқитын оқушылардың саны жыл сайын артып отырды. Патша шенеуніктері панисламизм пен пантүркізм идеяларын насихаттауы мүмкін деген қорқынышпен жаңа әдісті мектептердің оқу жүйесіне енгізілгеніне қарсы болды. Сондықтан мұсылман медреселері мен мектептерінің оқу бағдарламалары қатаң тексеріліп, дәріс беретін мұғалімдер құпия түрде бақылауға алынып, олардың іс-әрекеті турасында арнайы іс ашылған.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында ашылған мұсылман мектеп-медреселері мен ағартушылық қоғамдарының ағарту саласына қосқан маңызы зор [9].

Қазақ даласындағы ислами білім беру тек қазіргі Қазақстан территориясымен шектелмеді. Шетелдегі қандастар арасында да діни оқыту өз бетінше қанат жайды. Мысалы. Қазіргі ҚХР иелігіндегі Шығыс Түркістан қазақтары да алғашқы оқу-ағарту ісін діни оқудан бастады. Исламның бұл өңірге таралуы ерте болғанымен, діни оқыту істері жайырақ басталды. Тарихи деректерге негізделгенде, 1827 жылы Алтай молдалары арасында беделді Мұхамет Момын (оқымысты Шаһи Мансур ұлы) Алтайдағы Қожамжар төре ауылында төре бейіті деген жерден үй салып, жанынан медресе ашып, бала оқытады. Кейіннен бұл медресенің орнына мешіт салдырады. Оның сыртқы көрінісіне қарап халық «сары мешіт» деп атап кетті. Мұхамет Момын атқарған қызметтерінің арқасында қазылық қызметіне көтеріледі. Осылайша Алтайда тұңғыш ислами үкім шығаратын қазылық билік жүйесі орнайды [10, 25-26 б.].

Тарихшы, ғалым Қабимолла Мәнжібаевтің «Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер» деген еңбегінде: «Шығыс Түркістандағы қазақтар мекендеген өңірлерде медреселі мешіттер XIX ғасырдың екінші жартысының соңынан бастап салына бастаған. Бұған Алтайдың Сары терек деген жерінде 1870 жылы салынған «Жота қажы» медресесін айтуға болады. 1920 жылы Іле ауданында «Тоқжан» медресесі салынған», – деген дерек кездестіреміз [11, 168-б.].

Шығыс Түркістан өңірінің әр түкпірнен ашылған медреселерден Ақыт Үлімжіұлы, Мәми бейсі, Зуқа Сәбитұлы, Бөке батыр Жырғаланұлы, Оспан батыр Сіләмұлы, Ғазез Ақытұлы қатарлы қазақтың біртуар оқымыстылары мен қоғам қайраткерлері шыққан. Ғазез Ақытұлы алғаш рет қасиетті Құран Кәрімді қазақшаға аударып бастырып, 3000 данамен халыққа таратқан. Бұндай игі істер Қазақстан территориясындағы ислами ілімдерінің қанат жаюына да өз септігін тигізді.

Бұл оқу орындарынан білім алған қазақ шәкірттердің кейбіреулері шет мемлекеттерде білімдерін жалғастырып, ғылым жолына түссе, ал біреулері қазақ қоғамының қызметіне белсене араласып, қазақ газет-журналдарын, оқулықтарын шығаруға белсене араласты. Осы оқу орындарын бітіргендер қазақ зиялыларының қатарын толықтырып, мемлекеттік орындарда қызмет етті. Кеңестік кезеңде ислам білім беру

жүйесі тоқырауға ұшырады деп мойындауға болады. Кеңестік идеология дінді мемлекеттен толық бөлуді мақсат етіп қойып, жүзеге асыруға тырысты. Дегенмен, мемлекет өмірінен тыс, стихиялы түрде ислам қағидалары мен талаптары туралы білім ишандар мен ахундардың ілімдерінде насихатталып, таратылып отырғаны белгілі. Мысалы, қазақ еліндегі ислам дінінің алғашқы орталығы саналатын Сыр өңірінде Қалтай ахун, Ақмырза ахун, Марал ишан секілді көптеген кісілердің еңбектері кең таралған. Дегенмен, олардың көпшілігі репрессияның құрбандарына айналды [9].

Тарихи, саяси себептермен, Монғол жорығы және кеңестік кезеңдерде әлсірген ислами оқыту жүйесі Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдары қайта түледі. 1990 жылғы 12 қаңтарда өткен Қазақстан мұсылмандарының тұңғыш құрылтайында дербес Қазақстан Мұсылмандары діни басқармасы құрылды. Республикада ислам дінін оқытып-үйрететін мамандар даярлау, ислам дінін насихаттау, сондай-ақ, шет елдік діни ұйымдармен, бірлестіктермен, оқу орындарымен қарым-қатынас орнату, діни әдебиеттер, оқулықтар, т.б. қажетті басылымдарды әзірлеу сынды мақсаттарға ие бұл мекеме өз жұмыстарын жан-жақты тиянақты жүргізіп келеді.

Тәуелсіздік таңы атып, дініміз бен тілімізге қайта оралып отырған бүгінгі күнде, ислами оқыту жүйесі мемлекет тәрпынан зор қолдау тауып отыр. Қазіргі таңда Қазақстан Мұсылмандары діни басқармасына қарасты курстар, медреселер және имамдар біліктілігін жетілдіру институты, сондай-ақ, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ақылшылығымен университет деңгейінде дін мамандары дайындалады:

1. Мешіттер жанындағы діни сауат ашу мен Құран сүрелерін жаттау курстары.
2. Діни оқу-тәрбие процесін жүргізетін Қайырымдылық мекемелері.
3. Құран кәрім сүрелерін кәсіби тұрғыда жатқа оқуды үйрететін қарилар дайындау орталықтары.
4. Медреселер.
5. Университет.

Мешіттер жанындағы діни сауат ашу мен Құран сүрелерін жаттау курстары – Республикамыздың түкпір-түкпіріндегі мешіттердің жанынан ұйымдастырылатын діни сауат ашу курстары білім алуға ниетті шәкірттердің жасы мен білім деңгейін ескере отырып, оларды топтарға бөліп сатылы білім береді. Сол арқылы оның діни тәлім-тәрбие алуын және имандылыққа

бейімделуін, мұсылмандық тұлғасының қалыптасуына толыққанды үлесін қосады.

Курсты тәмамдаған тұлға бес парызға қатысты мәселелерді игерумен қатар арабша хат танып, Құран кітабын оқи алатын, бірнеше сүрелерді қағидасымен жатқа оқитын деңгейге жетеді. Жалпы білім беру-оқыту мерзімін толық орындаған, сынақтан өткен шәкірттерге сертификат табысталып, өз қалауларымен Құран жаттау курсына оқуын жалғастырады.

Орта арнаулы діни білім беретін медреселер 2007 жылдан бері Астана, Алматы, Павлодар, Орал, Ақтөбе, Шымкент, Сарыағаш, Шамалған, Тараз өңірлерінде ашылған. Оқу мерзімі – 3 жыл. Өткен жылдары 11 сыныпты бітірген немесе колледж, университет тамамдаған шәкірттер қалдырылып келсе, 2015 жылдан бастап, Сарыағаш медресесінде 9 сыныпты бітіргендер де қабылдана бастады. Сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстарында қыздарға арналған медреселер де бой көтерген.

Алғашында Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына қарасты орта арнаулы діни білім беретін медреселер заман және уақыт талабына сәйкес, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қажетті мамандықтар тізіміне енгізіліп, мамандыққа мемлекеттік шифр берілген. Соның нәтижесінде медреселердің оқыту жоспары мемлекеттік стандартқа сәйкес жасалынған.

Медреселердің оқу жоспарына Құран, хадис, ақида, фикһ, дағуат әдістемесі, пайғамбарлар тарихы, араб тілі қатарлы ислами пәндерден сырт, Қазақ тілі, Қазақстан тарихы, информатика, мәдениеттану, экономика қатарлы зайырлы пәндер де енгізілген. Оқытылатын барлық оқулықтар, әдебиеттер мен оқу бағдарламасы Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы тарапынан ханафи мазхабының ұстанымдарымен толық сәйкестігі тексеріле отырып бекітілген.

Ислами оқу беретін Қазақстандағы жалғыз жоғары оқу орны – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті. Университет құрылғаннан кейін Ислами білім беру жүйесі жүйелі білім беруге көшкен. Көп жылдық қызмет пен ізденістер нәтижесінде, ислами оқыту жүйесі исламтану мамандығы болып, 2011 жылы тіркеуден өтті. Алғашында бакалавр жүйесінде ғана оқытылып келген мамандық, қоғам талабы мен ғылыми сұраныс қажеттілігін қанағаттандыру үшін 2008 жылы магистратура бөлімі және 2012 жылы докторантура бөлімі ашылды.

Исламтану мамандығы қазіргі таңдағы қалыптасқан қоғамдық, саяси жағдайларға байланысты, мемлекеттік маңызға ие ірі мамандыққа

айналып отыр. Сол себепті, мамандыққа мемлекет тарапынан көңіл бөлініп, жыл сайын мемлекеттік білім гранттары бөлініп келеді.

Шәкірттерге сапалы ислами білім беру, отандық оқыту жүйесін халықаралық білім беру кеңістігіне шығару – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің ең маңызды міндеттерінің бірі. Университет ислами оқыту үрдісінде, Мысыр Араб Республикасы, Түркия, Малайзия, Ресей қатарлы мемлекеттермен ынтымақтастық жөнінде меморандумға қол қойылған.

Шәкірттердің университетте сапалы, жүйелі білім алуына шарт-жағдай жасау мақсатында Талғар қаласында университеттің исламтану мамандығының түсушілеріне арналған дайындық курсы жұмыс жасайды. Дайындық курсында шәкірттер ислами білімдермен қатар, араб тілі, қазақ тілі және Қазақстан тарихы пәндерінен дайындалады.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінде исламтану мамандығының білім алушылары тек діни бағытта ғана емес, ғылыми бағытта да жоғары білім алу мүмкіндігіне ие. 2015 жылдың мамыр айында Исламтану мамандығы

ұлттық-инстиционалдық аккредиттеуден сәтті өтіп, республикалық білім үдерісінде өз орнын қалыптастырды.

Қорытып айтқанда, нақты зерттеулерге сүйене отырып байқайтынымыз – қазақ даласы дін ғұламалары көптеп шыққан киелі мекен. Бұл өңірде әл-Фараби, Ахмет Яссауи, әс-Сығанақи, әл-Қарнақи, әл-Исфиджаби атты шоғыр ғұламалар болған. Мұндай оқымыстылар кеңес үкіметіне дейін жалғасқан [12]. Дін ғұламалары мен олардан тәлім алған шәкірттер қазақ жерінде жанаша діни білім беру жүйесін қалыптастырды. Тарихи жағдайлармен аз-кем үзіліс тапқан оқыту жүйесі тәуелсіздікпен бірге қайта түледі.

Дәстүрлі Ханафи мазһабындағы қазақ қоғамы ислами оқыту жүйесінен жаңа формадағы исламтану мамандығына дейінгі аралықта күрделі қалыптасу барысын бастан кешірді. Ислами оқу жүйесі – қазақ халқының діни және ғылыми сауат ашуының негізі болса, исламтану ғылымы – ислам ілімдерін жүйелі қарастыратын ғылыми бағытқа айналды. Халық ықыласы мен ел үкіметінің қолдауымен хақ дінді оқытуға деген талап пен талпыныстың арта берері даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, 1961.
- 2 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006.
- 3 Елмалылы Хамди Языр. «Құран ділі Хақ дини». – Стамбул. II/940–941
- 4 Ержан Қ., Махмет М. Діни білім беру орталықтары: кеше және бүгінгі: исламтану және араб филологиясы мәселелері – халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2014. – 13 том. – 74-81 бет.
- 5 Миropиeв М.А. О положении русских инородцев. – СПб., 1901.
- 6 Адамбосынов Қ. Қазақстан медреселеріндегі ұлт тарихы // Қазақ ордасы. – 2003. – №1
- 7 Яшар Шахиноғлы. Жәдитшілік және Исмаил Гаспаралы // Түркология журналы. – №3 (23). – 2006. – 128 бет
- 8 История Уфы, 1981 ж.
- 9 www.e-history.kz
- 10 Мынжанұлы Н. Ислам дінінің қазақ халқына таралуы // Шынжаң қоғамдық ғылымдары журналы. – 1990. – № 1
- 11 Мәнжібаев Қ. Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер. – Үрімжі: «Халық», 1998.
- 12 Керім Ш. Исламды оқыту, игеру-өркеніетке сай ғылыми тұрғыдан жүргізілгені ләзім // Егемен Қазақстан газеті. – 29 маусым 2014 ж.

References

- 1 Abaj Qunanbayuly. Shygharmalarynyñ bir tomduq tolyq zhinary. – Almaty, 1961.
- 2 Oryssha-kazaksha tysindirme sozdik: Pedagogika. – Pavlodar: «JeKO» ҒӨФ. 2006.
- 3 Elmalyly Hamdi Jazyr. «Құран dili Haq dini». – Stanbul. II/940–941
- 4 Erzhan Q., Mahmet M. Dini bilim beru ortalyqtary: keshe zhәне bygini: islamtanu zhәне arab filologijasy мәселелері – halykaralyq ғыlymi-tәzhiribelik konferencija materialdary. – 2014. – 13 tom. – 74-81 bet.
- 5 Miropiev M.A. O polozhenii russkih inorodcev. – SPb., 1901.
- 6 Adambosynov Q. Kazakstan medreselerindegi җlt tarihy // Kazak ordasy. – 2003. – №1
- 7 Jashar Shahinofly. Zhәditshilik zhәне Ismail Gasparaly // Tүrkologija zhurnaly. – №3 (23). – 2006. – 128 bet
- 8 Istorija Ufy, 1981 zh.
- 9 www.e-history.kz
- 10 Myñzhanұly N. Islam dininiñ kazak halkyna taraluy // Shynzhan қоғамдық ғыlymdary zhurnaly. – 1990. – № 1
- 11 Mәнzhibayev Q. Kazak oqu-afartu tarihyнан qysqasha derekter. – Yrimzhi: «Halyq», 1998.
- 12 Kerim Sh. Islamdy oqytu, igeru-örkenietke saj ғыlymi тұрғыдан zhүrgizilgeni lәzim // Egemen Kazakstan gazetі. – 29 mausym 2014 zh.